

Exordiale en peroratieve argumentaties in de klassieke retorica en de moderne praktijk

Antoine Braet

Nadere beschouwing leert dat in de klassieke retorica niet alleen argumentatierichtlijnen gegeven worden voor de argumentatie in de kern van de rede, maar ook voor argumentatie in de inleiding en het slot. Het gaat hier doorgaans om redelijke argumentatie die echter een onredelijk doel dient: de emotionele beïnvloeding van het zakelijk oordeel over het eigenlijke verschil van mening. Dit soort in- en uitleidende argumentatie met manipulatieve intentie treffen we ook in de praktijk van de welsprekendheid aan en niet alleen in klassieke redes. Ook in moderne toespraken, bijvoorbeeld van Nederlandse politici, valt dit type argumentatie aan te wijzen.

1 Inleiding

In de klassieke retorica lijkt argumentatie beperkt te worden tot de *argumentatio*, de argumentatieve kern van de rede. Die argumentatie heeft betrekking op het zakelijke hoofdgescil van mening, bijvoorbeeld de gegrondheid van een beschuldiging of de wenselijkheid van een beleidsvoorstel. Van die argumentatie kunnen vervolgens correcte en incorrecte, d.w.z. drogredelijke vormen onderscheiden worden, terwijl het standpunt waarvoor die argumentatie wordt aangedragen nooit drogredelijk genoemd kan worden. Immers, beweren staat vrij.

In deze bijdrage wil ik het hebben over argumentatiesoorten die buiten deze voorstelling van zaken vallen. Dat wil zeggen over soorten argumentatie die buiten de *argumentatio* voorkomen, die niet betrokken zijn op het zakelijke hoofdgescil en die als eigenaardigheid hebben dat ze zelf niet per se onredelijk zijn, maar vaak in dienst staan van wat in zekere zin drogredelijke standpunten genoemd zouden kunnen worden.

Mijn beschouwing valt in tweeën uiteen. Eerst analyseer ik de adviezen die in Cicero's *De inventione* en de *Rhetorica ad Herennium* voor het exordium en de peroratie van in het bijzonder gerechtelijke redes worden gegeven. Ik probeer aannemelijk te maken dat in deze adviezen impliciet sprake is van de bedoelde argumentatiesoorten, die ik daarom exordiale en peroratieve argumentaties noem. Na deze 'theoretische' exercitie wend ik me tot de praktijk van het spreken en wel tot hedendaagse toespraken, mede om het verwijt te ontlopen dat ik me met louter historische taalbeheersing bezighoud.

In verband met dit laatste verwijt nog een terzijde. De ruimte laat het niet toe daarop nader in te gaan, maar een reden voor dit stuk is ook dat niet alleen de antieke retorici te weinig onderkenden dat argumentatie niet altijd op het zakelijke geschilpunt slaat; hetzelfde geldt, voor zover mijn kennis reikt, voor moderne argumentatietheoretici.

2 Adviezen voor het exordium in *De inventione* en *Ad Herennium*

In Cicero's jeugdwerk *De inventione* en de anonieme *Rhetorica ad Herennium*, beide uit ongeveer 85 v. Chr., worden vaak woordelijke overstemmende adviezen voor de inleiding van vooral gerechtelijke redes gegeven. Via een gemeenschappelijke Latijnse bron geven de werken een heel oude Griekse adviestraditie door, die we al kennen uit de *Rhetorica ad Alexandrum* en de *Rhetorica* van Aristoteles, beide iets na het midden van de vierde eeuw voor Chr.; bepaalde elementen uit de adviezen stammen van Hermagoras van Temnos, opsteller van de statusleer rond 150 v. Chr. (Adamietz, 1960; Matthes, 1958).

Leeman & Braet (1987) stellen de bekende adviezen schematisch als volgt voor:

Hoofddoel	Subdoelen	Middelen
Geestesgesteldheid van het publiek afstemmen op het komende betoog	<i>Attentus</i> maken > aandacht <i>Docilis</i> maken > begrip <i>Benivulus</i> maken > pro-houding	Aandachtstopen: belang etc. zaak Begripstoop: aanduiding geschil Welwillendheidstopen: ontleend aan betrokkenen en zaak

Figuur 1 *Schema exordium*

Het hoofddoel van het exordium is ervoor te zorgen dat het komende betoog in goede aarde valt bij het publiek. Hiervoor moeten in de inleiding drie subdoelen nagestreefd worden: het publiek moet aandacht voor de zaak krijgen, het moet de draad van het betoog kunnen volgen en het moet zo welwillend mogelijk ten opzichte van de spreker en zijn zaak komen te staan. Afhankelijk van de houding van het publiek moet de spreker in zijn inleiding vooral zijn best doen om het bijvoorbeeld aandachtig te maken (bij een oninteressant gevonden kwestie) of om het welwillend te stemmen (bij een afwijzende houding). In uitzonderlijke gevallen is er helemaal geen exordium nodig.

Het gaat mij primair om de derde kolom. Daarachter schuilen twee soorten exordiale argumentaties: aandachtsargumentatie en, vooral, welwillendheidsargumentatie (voor het doen ontstaan van begrip wordt geen argumentatie aangeraden, maar het alvast aanstippen van het zakelijk geschilpunt – men kan zich bij dit subdoel ook niet goed argumentatie voorstellen). Preciezer: de exordiale argumentaties verschuilen zich achter de zo meteen nader aan te duiden aandachts- en welwillendheidstopen – dat zijn adviezen voor het maken van standaardopmerkingen die geschikt zijn om het publiek aandachtig en welwillend te stemmen. Ik verwijs verder naar *De inventione*, dat de gemeenschappelijke bron uitvoeriger en beter weergeeft dan *Ad Herennium* (Adamietz, 1960).

In paragraaf 1.23 van zijn jeugdwerk zegt Cicero dat we ons publiek *attentus* kunnen maken als we aantonen (*demonstrare*) dat de dingen waarover we het zullen gaan hebben, belangrijk, nieuw of ongelofelijk zijn, of dat zij de hele mensheid of het

publiek, of bepaalde belangrijke personen of de goden of het staatsbelang aangaan. Eerder, in 1.22, schrijft hij dat het publiek *benivolus* gemaakt kan worden door opmerkingen te ontlenuen aan onze eigen persoon, onze tegenpartij, de juryleden en de zaak in kwestie (*ab nostra, ab adversariorum, ab iudicum persona, a causa*). Bij ieder van deze vindplaatsen (*loci*) worden hele reeksen opmerkingen gesuggereerd. Ik doe een kleine greep. In relatie tot zichzelf kan men bijvoorbeeld aantijgingen weerleggen (*diluere*). En bij de tegenstanders heet het dat men haat tegen hen kan opwekken door daden van hen aan te voeren (*proferere*) die laag, wreed en dergelijke zijn. En in verband met de juryleden kan men onder andere laten zien (*ostendere*) hoe geacht zij zijn.

Deze topen suggereren evenzovele exordiale betoogjes in de inleiding te verlichten om het publiek aandachtig, respectievelijk welwillend te maken. Weliswaar valt nergens de term ‘argumenteren’, maar de werkwoorden *demonstrare, diluere, ostendere* en (wat minder duidelijk) *proferere* geven impliciet te verstaan dat wat de spreker moet doen is argumentatie aanvoeren – ook wanneer in de topen dit soort werkwoorden niet gebruikt worden, gaat het overigens vaak om argumentatieadviezen. Steeds is de suggestie dat de spreker bepaalde gegevens moet aanvoeren die tot een bepaalde kwalificatie leiden (of bij het weerleggen van aantijgingen: ontcrachten), zoals dat de zaak belangrijk of nieuw is, de tegenpartij wreed is, de juryleden geacht zijn. Door het beargumenteren van deze kwalificaties geeft de spreker het publiek een goede reden om de beoogde exordiale geesteshouding aan te nemen: aandachtig, respectievelijk welwillend te worden. Het gaat met andere woorden om de volgende afleidingen:

1. Gegevens over de zaak of betrokkenen (procespartijen, juryleden)

2. Kwalificaties als belangrijkheid/nieuwheid van de zaak, onjuistheid van de aantijging tegen de eigen partij, wreedheid van de tegenpartij, geachtheid van de jury = goede redenen voor het aannemen van beoogde geesteshouding

3. Optreden van de beoogde geesteshouding: aandacht/welwillendheid

Figuur 2 Afleidingen exordium

In de tekst van de rede kan de stap van 1 naar 2 heel goed expliciet argumentatief geformuleerd zijn, met een expliciet verwoord standpunt. Met een variatie op een klassiek voorbeeld (Leeman & Braet, 1987, p. 82): “Het betreft hier geen gewoon geval van diefstal maar van tempelroof, dus deze zaak gaat de goden aan.” De stap van 2 naar 3 zal normaliter niet expliciet argumentatief geformuleerd worden, maar onmogelijk is het niet. Denkbaar is bijvoorbeeld dat een redenaar betoogt: ‘Nu ik de aantijgingen tegen mijn persoon zo duidelijk weerlegd heb, meen ik aanspraak te mogen maken op uw onbevooroordeeld.’ De redenaar vertrouwt dan niet op het psychologisch automatisme van het optreden van het beoogde exordiale effect na 2, maar hij claimt in dit geval expliciet dat het publiek er redelijkerwijs niet onderuit kan de beoogde geesteshouding aan te nemen.

Voordat ik me buig over het vaak drogredelijke karakter, niet van de exordiale argumentaties zelf, maar van de daarmee uiteindelijk ondersteunde standpunten ad 3, vraag ik eerst aandacht voor hun peroratieve tegenhangers.

3 Adviezen voor de peroratio in *De inventione* en *Ad Herennium*

De adviezen voor het slot van de rede in *De inventione* en *Ad Herennium* stemmen vaak weer woordelijk overeen en gaan via een gemeenschappelijke Latijnse bron en mogelijk Hermagoras op de oude Griekse traditie terug, die we ook in dit geval opnieuw al kennen uit de *Rhetorica ad Alexandrum* en de *Rhetorica* van Aristoteles (Adamietz, 1960; Matthes, 1958).

Het schema dat aan beide behandelingen ten grondslag ligt, is wat minder uitgewerkt en expliciet dan dat voor het exordium (Leeman & Braet, 1987).

Hoofddoel	Subdoelen	Middelen
-	Geheugen opfrissen	Recapitulatie (hoofd)argumenten
	Emotionering	Verontwaardigings- en medelijdentopen: grote impact, wreed- heid, zorg om verwanten

Figuur 3 Schema peroratio

Een overkoepelend hoofddoel van de peroratie wordt niet aangegeven. Er wordt meteen gezegd dat het slot in drie delen uiteenvalt: *enumeratio*, *indignatio* (*amplificatio*), *conquestio* (*commiseratio*). De enumeratie dient om het geheugen op te frissen, de indignatio en de conquestio om het gemoed van het publiek te bewegen, dat wil zeggen verontwaardiging ten aanzien van de tegenpartij en medelijden ten aanzien van onszelf op te wekken. Al wordt het bij dit rededeel nergens gezegd en misschien ook niet onderkend, in feite gaat het bij dit deel opnieuw om de beïnvloeding van de geestesgesteldheid van het publiek zodat aan twee basisvoorwaarden voor persuasief succes wordt voldaan: een voldoende begrip (via opfrissing van het geheugen) en een welwillende houding (via contra- en pro-emotionering). Ook bij de peroratie geldt dat dit onderdeel, gegeven de situatie, overbodig kan zijn.

Geheel analoog aan de situatie bij het exordium schuilen de peroratieve argumentaties weer achter de topen, en wel de topische adviezen om verontwaardiging en medelijden op te wekken. Ik parafreer enkele van de vijftiental adviezen per emotie in *De inventione* (in *Ad Herennium* staat weer een verkorte versie, Adamietz, 1960).

In de paragrafen 1.101-105 over het wekken van verontwaardiging raadt Cicero aan te laten zien of aan te tonen (*ostendere, demonstrare*) wie allemaal getroffen worden door de (mis)daad in kwestie (er worden categorieën genoemd, zoals iemands boven- of ondergeschikten), dat de daad in kwestie met opzet is gepleegd en van ongekende wreedheid getuigt aangezien bijvoorbeeld de eigen ouders, kinderen en echtgenoten er het slachtoffer van werden.

In de paragrafen 1.106-109 over het opwekken van medelijden adviseert hij te laten zien of aan te tonen (*ostendere, demonstrare*) hoe goed we het vroeger hadden en hoe slecht nu, dat men tegen alle verwachting in in de narigheid is gekomen, dat men zich niet beklaat over het eigen ongeluk, maar over dat van zijn dierbaren. (Na het zestiende medelijden-advies staat dat men, als de bedoelde emotie eenmaal is opgewekt, niet langer moet blijven weklagen, want niets droogt sneller dan tranen.)

De structuur van de beoogde peroratieve betoogjes is geheel analoog aan die van het exordium:

1. Gegevens over de daad in kwestie of betrokkenen (procespartijen)

2. Kwalificaties zoals grote impact van de daad, ongekende wreedheid ervan, relatieve ongelukkigheid van de dader, bezorgdheid om dierbaren = goede redenen voor het gaan voelen de beoogde emoties

3. Optreden van de beoogde emoties: verontwaardiging/medelijden

Figuur 4 Afleidingen peroratio

Opnieuw kan de stap van 1 naar 2 in de rede heel goed expliciet argumentatief geformuleerd zijn, met een expliciet verwoord standpunt. Weer met een variatie op een klassiek voorbeeld (Leeman & Braet, 1987, p. 81): “Hij heeft zijn eigen vader gedood, dus ongekend wreed behandeld.” De stap van 2 naar 3 zal ook nu normaliter niet expliciet argumentatief geformuleerd worden, maar onmogelijk is het ook in dit geval niet. Zo kan expliciet een recht op medelijden geclaimd worden als men aangetoond heeft volkomen in strijd met de verwachting in de narigheid te zijn gekomen.

Over tot de drogredenproblematiek. Die is met name verbonden met de exordiale welwillendheids- en de peroratieve verontwaardigings- en medelijdenargumentaties. In termen van Aristoteles gaat het hoofdzakelijk om argumentaties die betrekking hebben op het ethos van de procespartijen en het pathos dat opgewekt wordt bij de juryleden. Wat we hier, vereenvoudigd gezegd (zie Braet, te verschijnen, voor nuances), vaak zien is dat met in principe redelijke middelen onredelijke doelen worden nagestreefd: met topische argumenten als bijvoorbeeld de gevolgen van een veroordeling voor de kinderen van de beschuldigde wordt medelijden opgewekt dat een zuiver oordeel over het zakelijke geschilpunt bedreigt. De topische argumentatie, eerst leidend van 1 naar 2 en dan van 2 naar 3, is niet onredelijk. De potentiële onredelijkheid kleeft aan 3, dat wil zeggen aan het door Aristoteles (*Rhetorica* 1.1.5) aangenomen effect van het optreden van emoties, namelijk het aantasten van het zakelijke oordeelsvermogen. Als 3 als standpunt wordt geformuleerd (‘mijn standpunt is dat ik recht heb op medelijden’), dan kan dat standpunt in die zin onredelijk worden genoemd dat aanvaarding ervan door het publiek de redelijke oordeelvorming over het zakelijke hoofdgischil bemoeilijkt.

Toegegeven moet worden dat deze interpretatie om twee redenen wat extreem of gezocht aandoet. Ten eerste wordt 3 meestal niet als standpunt in de tekst verwoord of geïmpliceerd, maar rekent de spreker er normaliter op dat de emotie vanzelf optreedt nadat 2 bereikt is. Ten tweede doet het wat vreemd aan om 3, zelfs als dit als standpunt gepresenteerd is, drogredelijk te noemen. Tegen het eerste bezwaar kan echter ingebracht worden dat 2 hoe dan ook als een ‘goede reden’ opgevat moet worden en dat volgens onder andere de rationale psychologie van Aristoteles de structuur tussen aanleiding (= goede reden) en optreden van een emotie analoog is aan die tussen argument en standpunt (Braet, te verschijnen). Het tweede bezwaar geldt alleen als men 3 als standpunt op zichzelf beschouwt, als eindconclusie van het exordiale of peroratieve

betoogje. Als men echter het beoogde effect van het overnemen van dit standpunt (het publiek wijst dan bijvoorbeeld de claim op medelijden toe, een claim die dan gemakkelijk betrokken wordt bij de afweging over het zakelijk hoofdgescil) op de oordeelsvorming in de beschouwing betreft, kan men zeggen dat standpunt 3 in zoverre drogredelijk is of werkt dat het de redelijke oordeelsvorming kan vervormen.

Ter zijde kan opgemerkt worden dat het opvalt dat in *De inventione* en *Ad Herennium* het topisch-argumentatief karakter van de exordiale en peroratieve richtlijnen beter wordt aangeduid dan in de voorlopers van die adviezen in *Ad Alexandrum* en Aristoteles' *Rhetorica*, maar dat in die werken het drogredelijke effect van de adviezen weer beter wordt onderkend (zie voor deze historische ontwikkeling, met een verklaring Braet, te verschijnen).

4 Exordiale en peroratieve argumentaties in moderne redes

Op dit punt gekomen zou ik aan de hand van klassieke redenaars als Lysias, Demosthenes en de orator Cicero kunnen laten zien dat exordiale en peroratieve argumentaties niet alleen in de theorie van de klassieke retorica, maar ook in de praktijk van de toenmalige welsprekendheid voorkomen (zie voor verwijzingen bijvoorbeeld Volkmann 1885). Dat komt niet alleen of zelfs maar in de eerste plaats doordat de redenaars de voorschriften uit de retoricahandboeken hebben opgevolgd, maar doordat de retorica in hoge mate een (schematische) beschrijving is van de praktijk van succesvolle sprekers. Sterker nog, de klassieke retorica beschrijft niet alleen de toenmalige praktijk, maar tot op grote hoogte ook de universele retorische competentie van de homo sapiens. Ik draag daar wat evidentie voor aan door een paar, hopelijk enigszins frappante, parallellen te trekken tussen de adviezen in *De inventione* en *Ad Herennium* en toespraken van de moderne Nederlandse politici Laurens Jan Brinkhorst en Willem Aantjes.

Wanneer ik stel dat de adviezen uit de klassieke retorica een universeel-descriptieve geldingskracht hebben, bedoel ik daarmee niet dat ze zonder meer opgaan voor de moderne tegenhangers van de klassieke spreesituaties waarvoor ze zijn ontwikkeld. Daarvoor verschillen die spreesituaties vaak te veel. Denk bijvoorbeeld aan de grote verschillen tussen de klassieke juryrechtspraak volgens geheel eigen procesrechtelijke regels en de moderne Nederlandse rechtspraak met beroepsrechters gebonden aan het huidige procesrecht. Omdat de hoofdregel van de retorica aanpassing aan de specifieke situatie is, is het logisch dat bepaalde regels niet zonder meer voor globaal dezelfde omstandigheden opgaan. Maar dat betekent niet dat een klassiek advies in een andere moderne situatie waarin dit kennelijk wel past niet weer de kop kan opsteken.

Het eerste voorbeeld van moderne exordiale argumentatie dat ik wil geven is daar een illustratie van. Moderne beroepsrechters laten zich minder gemakkelijk vleien dan een antieke jury, maar bijvoorbeeld ministers die op verzoek een feestelijke vergadering komen toespreken, maken in hun inleiding nog graag gebruik van deze zo goedkoop lijkende truc. Verstandig lijkt dan wel dat ze hun loftuitingen nog duidelijker beargumenteren dan destijds al aangeraden werd. Anders doet het voor een modern kritisch publiek te obligaant aan.

Zo vond de minister van Landbouw in het laatste paarse kabinet, Laurens Jan Brinkhorst, dat hij in 2001 zijn toehoorders op de jaarvergadering van de aardappelverwerker AVEBE niet louter kon prijzen om hun jaarverslag. Om geloofwaardig te

zijn, moest hij – zo vond waarschijnlijk zijn tekstschrijver – zijn vleierij ook beargumenteren (Andeweg & De Jong, 2003):

U laat zien dat u gericht bent op de wensen van uw afnemers. En dat is iets dat ik bijzonder waardeer. Want zo'n oriëntatie op de partijen aan het einde van de keten is voor de agrosector van eminent belang.

Deze passage laat zich als volgt in de eerder opgestelde argumentatiestructuur vatten:

1. Gegevens: gerichtheid op de wensen van afnemers/oriëntatie op eindpartijen is belangrijk

2. Kwalificatie: dat vind ik te waarderen

3. Beoogd optreden van welwillendheid

Figuur 5 Afleidingen passage Brinkhorst

Na het feitelijk optreden van de welwillendheid werd het gehoor van Brinkhorst, zo mag men aannemen, ontvankelijker voor het eigenlijke betoog. Een licht drogredelijk effect.

Ten slotte het slot waarmee Willem Aantjes zich in 1978 verweerde tegen de beschuldiging, geuit door Loe de Jong van Oorlogsdocumentatie, dat hij in de oorlog fout zou zijn geweest, onder meer omdat hij zich bij de SS gemeld had. Hij sprak op een direct op televisie uitgezonden persconferentie, met het hele Nederlandse volk als jury – een informeel gerechtelijke situatie die dicht bij de klassieke rechtspraak staat en waarin klassieke technieken goed passen (Braet, 2003).

Na een recapitulatie van zijn betoog ('Ik ben niet fout geweest, ik heb slechts fouten gemaakt') rondt Aantjes zijn rede af met twee emotionele passages. In de laatste komt hij op voor zijn vrouw, van wie een krant heeft opgemerkt dat zij Duitse is en dat hij haar in de oorlog heeft leren kennen. Hij zegt dat ze uit heel goede Duitse kring stamt. Vergelijk het klassieke medelijden opwekken door naar onschuldige verwanten te verwijzen. In de voorlaatste passage gaat het om die andere emotie: verontwaardiging, op te wekken tegen de tegenpartij. Deze *indignatio*-passage luidt als volgt (Braet, 2003):

Ik verdiep mij niet in de vraag hoe het nu weer nu op dit moment weer aan de orde komt; waarom het nu weer aan de orde komt. Dat zijn vragen die ik niet hoeft te stellen; die ook niet relevant zijn voor de feiten.

Met de klassieke stijlfiguur van de *preteritio* (zeggen aan iets voorbij te gaan en het zo toch onder de aandacht brengen), verwijst Aantjes hier voor de goede verstaander naar de motieven van de tipgevers van Oorlogsdocumentatie: zij willen hem als te links geachte CDA-fractievoorzitter onmogelijk maken. Met deze toespelings op deze onsympathieke motieven probeert Aantjes zijn tegenstanders zwart te maken. Hij deed dit eerder ter inleiding toen hij snerende opmerkte dat de tipgevers met hun verhaal in feite oude koeien uit de sloot haalden met als verborgen agenda hem politiek pootje te lichten. Ook weer heel klassiek, dit in de inleiding zwart maken van aanklagers door hun motieven ter sprake te brengen.

Het betogende karakter van de aangehaalde passage is impliciet, maar de strekking van het gezegde laat zich toch moeilijk anders dan als volgt analyseren:

1. Gegevens: geïmpliceerd antwoord op de vraag waarom dit nu weer aan de orde komt: namelijk om hem politiek uit te schakelen

2. Kwalificatie: dus is er sprake van een laaghartig motief

3. (Gehoopt) optreden van verontwaardiging/dus ik kan aanspraak maken op uw verontwaardiging

Figuur 6 Afleidingen passage Aantjes

Aardig is dat Aantjes, blijkens zijn opmerking dat de vraag die hij opwerpt niet relevant is voor de feiten, aangeeft te beseffen dat hij een pathetische drogreden gebruikt. Of eigenlijk, veel subtieler: hij heeft die niet echt begaan, want hij gebruikt niet voor niets een *preteritio*. En door zelf aan te geven dat de vraag niet relevant is, geeft hij nogmaals aan heel goed te weten dat de motieven van de tegenpartij er niet toe doen. Zo eet hij van twee walletjes: hij presenteert zichzelf als heel rationeel en doet stiekem toch afbreuk aan het ethos van de tegenpartij.

5 Peroratie

Hier past een korte peroratie volgens de klassieke tweedeling: *in rebus* en *in affectibus* (Leeman & Braet, 1987). *In rebus*: ik denk ten eerste aangetoond te hebben dat er in de klassieke retorische handboeken impliciet sprake is van exordiale en peroratieve argumentaties; ten tweede meen ik te hebben laten zien dat deze op zichzelf best redelijke, maar vaak drogredelijk uitpakkende, argumentatievormen ook nog in het wild in moderne redes, ook van eigen bodem, aan te treffen zijn. *In affectibus*: ik hoop dat men tegen het eind het gevoel heeft gekregen dat de klassieke retorica nog heel wel geschikt is om moderne betogen te analyseren (zie ook Braet, 2003).

Literatuur

- Adamietz, J. (1960). *Ciceros de inventione und die Rhetorik ad Herennium*. Dissertation. Marburg.
- Andeweg, B. & Jong, J. de (2003). Hoe begint de minister? Een retorisch exordium-model toegepast op departementale toespraakinleidingen. *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 25, 34-56.
- Braet, A. (2003). 'Ik ben niet fout geweest. Ik heb fouten gemaakt.' Een retorische kritiek van de apologie van Willem Aantjes (1978). *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 25, 14-33.
- Braet, A. (te verschijnen). *Ancient Greek Rhetoric and Modern Argumentation Theory*.
- Leeman, A.D. & Braet, A.C. (1987). *Klassieke retorica. Haar inhoud, functie en betekenis*. Groningen: Wolters-Noordhoff/Forsten.

Exordiale en peroratieve argumentaties in de klassieke retorica en de moderne praktijk

- Matthes, D. (1958). Hermagoras vom Temnos 1904-1955. *Lustrum*, 3, 58-214.
Volkman, R. (1885). *Die Rhetorik der Griechen und Römer in systematischer Übersicht*. Stuttgart: Teubner.